

XALİD SƏİD XOCAYEV

Cəlal QASIMOV,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Tədqiqatçı alim Əli Şamilov isə "Mahmud Kaşğarının "Divani-lügəti-it Türk" əsərini ilk dəfə tam şəkildə türkçəyə çevirən Xalid Səid Xocayevin ömür yolu və yaradıcılığı" adlı məqaləsində göstərir ki, X.S.Xocayevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının arxivində saxlanan şəxsi işində çap olunan və olunmayan 125 çap vərəqi həcmində 14 əsərinin hər biri haqqında iki-üç cümlə ilə bilgi var. Bu əsərlər sırasında 12 çap vərəqi həcmində «Türk dillərinin tarixi qrammatikası», 5-7 çap vərəqi həcmində «Türküstan tarixinin qısa icmal», 18-20 çap vərəqi həcmində «Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi», 5-6 çap vərəqi həcmində «Cığatay ədəbiyyatından mühazirələr», 6-7 çap vərəqi həcmində «İran dillərinin qrammatikası», «Müqayisəli qrammatika» və b. adlar qeyd edilib.

Alim haqlı olaraq göstərir ki, türkologiyanın bugünkü səviyyəsindən baxanda Xalid Səidin xidmətləri kiçik görünə bilər. Amma 1920-ci illərin səviyyəsindən baxsaq, necə bir nəci və böyük iş gördüyünün şahidi olarıq. Ölkənin əsas ideologiyası proleter beynəlmillətçiliyi olduğu, türkçülük məşğul olanlara pantürkist damğası vurulub təqib edildiyi, həbslərə atıldığı bir zamanda Xalid Səid Xocayev türkologiyaya dəyərli əsərlər bəxş edib.

Bu qeydlərdən bir daha aydın görünür ki, sovet totalitar rejiminin bolşevik qurşunu latin əlifbasının Azərbaycan, eləcə də digər türk respublikalarında yayılmasında əvəzsiz xidmətləri olan Xalid Səid Xocayevində təmsil olduğu türkoloji düşüncəmizi, türkçülük baxışlarımızı, bütövlükdə isə türkləşmək təfəkkürümüzü hədəfə almışdı. Sevindirici haldır ki, siyasi repressiyalar zamanı X.S.Xocayevə qarşı yönəlmiş təqib və təzyiqlər onu fiziki olaraq məhv etsə də, türkoloq alimin elmi-bədii yaradıcılığını axıradək məhv edə bilməmişdir. Belə ki, onun "Osmanlı, Özbək, Kazak dillərinin müqayisəli sərifi" (1926), "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" (1929), Abdulla Tağızadə ilə həmmüəllif olduğu "Müxtəsər üslubiyyat" (1933) adlı kitabları günümüzdə qədər gəlib çıxmış, bu gün də aktuallığını və elmi dəyərini itirməmişdir.

Alimin əlimizdə olan ilk mətbu əsəri "Osmanlı, Özbək, Kazak dillərinin müqayisəli sərifi" kitabıdır. XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görən bu əsər zamanında türkdilli xalqların qrammatikasında mövcud olan elmi boşluğu aradan qaldıran sanballı bir araşdırma. Bu kitab yalnız Osmanlı, Özbək, Kazak dillərinin deyil, sonrakı illərdə digər türkdilli

xalqların dilçilik elminin yaranmasında və formalaşmasında öz töhfəsini verməklə mühüm elmi mənbələrdən birinə çevrildi. Beş qisimdən və 110 səhifədən ibarət olan bu kitabda müəllif yazırdı: "Bakıda toplaşacaq olan türkşünaslar qurultayının qarşısında bir kaç mühüm vəzifələr var. Bunlardan biri türk oruqları arasında ədəbi bir dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ xeylidən xeyli zehni-mizi işğal ediyor. Bu məsələni əsas etibarilə hər kəs arzu ediyor. Çünki bir dil ətrafında toplananlar nə qədər çox olursa o dildə olan ədəbiyyat, mətbuat o qədər geniş, o qədər əsaslı olur. Bu bir həqiqətdir. Bu xüsusda düşüncəyə və münaqişəyə yer yoxdur. Binayə-əliyə 70-80 milyon xalq tərəfindən oxunacaq olan bir ədəbi türk dilinin yaradılmasına qarşı duran kimsə bulunamaz. Bunu hər kəs ürəkdən istər, ancaq burada zehnimizə bir sual gəlir:

Əcaba türk oruqları arasında böylə bir dil yaratmaq mümkündür? Mümkün olduğu təqdirdə bu dil təbii bir dilmi olacaq və yaxud yapma bir şeymi olur? Sualımızı bir az daha aydınlaşdıralım:

Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında öylə bir dil düzəliyə bilirmiyiz ki, onu bütün türk oruqları anlasınlar və yaxud düzətiləcək ədəbi dil bütün türk oruqlarına yabancı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənməyə lüzumlu olacaq" (Xocayev X.S. "Osmanlı, Özbək, Kazak dillərinin müqayisəli sərifi", Bakı, 1926, s. 3).

Əsərdən məlum olur ki, Xalid Səidin əsas istəklərindən biri türk dillərinin şivələri arasında vahid bir sözün bütün türk dünyasında anlaşılmasıdır. Yəni, istər qərbdə, istərsə də Şərqdə yayılan türkcə əsərlər hər bir türk tərəfindən eyni şəkildə başa düşülsün. Türk, türkün dayağı olmalıdır. Bunun üçün isə ortağ bir dilin qəbul edilməsi çox vacib amildir.

Beş hissədən ibarət olan kitab ilk olaraq, "Osmanlı, özbək və qazax dilləri arasında sərəcə münasibət" adlı giriş hissəsi ilə başlayır. Daha sonra göstərilən üç ləhcə arasındakı münasibətdə isim, sifət, əvəzlilik, feil və ədat arasında olan müştərək nöqtələr haqda məlumat verilir. Kitabda əsasən özbək və qazax ləhcələrinin müqayisəsi təsvir olunmuşdur. Müəllif osmanlı və Azərbaycan şivələrinin eyni olduğunu söyləyərək, o səbəbdən Azərbaycan ləhcəsi ilə müqayisəyə çox yer vermədiyini qeyd edir. O, üç ləhcənin müqayisəsini aparmış olsa da, digər ləhcələr, məsələn, uyğur, türkmən və s. ləhcələrə gələcək tədqiqatlarında toxunacağını bildirir. İsim adlı birinci hissədə bir-birindən uzaq yaşayan müxtəlif türk oruqlarında qeyri-müştərək məxsusi isimlərin çoxalması müqayisəli şəkildə vurğulanır. Osmanlılarda, əsasən, türkcə olan bir çox isimlər unudularaq yerinə ərəb və ya farsca sözlər daxil edilmişdir. Bu hal özbəklər və azərbaycanlılarda da vardır. Alınma isimlərin eyni nisbətdə və bəzən bir kəlmə alınmadığından dildə ayrılıq meydana gətirmişdir. Ləhcələrin bir-birinə olan yaxınlığını mühafizə edən türkcə müştərək və ümumi kəlmələrin dilə gətirilməsini təklif edən müəllif bununla dilin əcnəbi sözlərdən təmizləyəcəyini vurğulayır.

Müştərək isimlərə belə nümunələr göstərir:

anadolu **özbəkçə** **qazaxca**
æ

boyun boyun moyun

Daha sonra müəllif ismin halları, tək və cəm, izafət, müxtəlif şəkildələr – çak, çek, ikə, la, lə, da, də və s. ilə düzələn isimlərdən danışır və bunların hər birini

müqayisəli şəkildə nümunələrlə izah edir:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**
o a a

İkinci bölmə sifət bəhsinə həsr olunmuşdur. Sifətin hissələri izah olunur, əsli, qiyasi və səmai başlıqları ilə bölünür. Sifətin mənalardakı dərəcələri, yəni, adı, müqayisə və üstünlük dərəcələrini ətraflı müqayisə ilə göstərir: **osmanlıca** **özbəkçə**

qazaxca

Elə sözlər vardır ki, hər üç ləhcədə eyni və ya əksinə, fərqli tələffüz olunur. Məsələn, təkid sifətləri bəhsində göstərir:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**
a a -

Şəxs əvəzliyinin cəmdə ifadə forması müqayisə olaraq bu şəkildə verilir:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**

Sual əvəzliyində nəzər yetirək:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**

Dördüncü bölmə feillər bəhsidir. O biri bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, hər üç ləhcədə yetərincə alınma sözlər yer almışdır ki, bu da, əsasən, türkcə olan bir çox sözlərin unudularaq yaddan çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu hal Azərbaycan və özbək dillərində daha çox nəzərə çarpır. Feillər bəhsində də öncəki bölmələrdə olduğu kimi, müqayisələr mövcuddur:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**
o a a

Kitabda dilçilik baxımından bir sıra xırdalığlara toxunulur və feillərin "ağır" (səğil) və "yüngül" (xəfif) olaraq qruplaşdırılmasından danışılır və bu şəkildə izah olunur: "Axırında mək (bək, pək) olan məsdərlərə yüngül məsdər (məsələn, getmək), baq, moq, maq olan məsdərlərə ağır məsdər deyilir (məsələn, asmaq)".

Digər açıqlama təxfifi "yüngülləşdirilən" məsdərlər haqqındadır. "Məsdər-təxfifi"ni əmələ gətirmək üçün məsdərlərin axırındakı ədatların yerinə "mə" (ma) şəkildə gətirilməsi vurğulanır. Bu quruluş əsasən osmanlıcaya aiddir.

Bundan əlavə elə məsdərlər var ki, onlar hər üç ləhcədə yer alır:

osmanlıca **özbəkçə** **qazaxca**

Hasel-e məsdər, esm-e məsdər, yarıdımçı məsdər başlıqları altında da feil haqqında ətraflı məlumat verilir. Məsələn, məsdər-i motədded (yəni müxtəlif, çoxlu, saysız) bəhsində müəyyən qaydaya əsasən məsdərlərin bəzi ədatlar sahəsində çoxalması qeyd olunur. Təbii ki, burada da, müəllif öz araşdırmasına ciddi yanaşmış, həm hər üç ləhcədə olan müştərək məsdərləri, həm də yalnız bir və ya ikisinin aid olan məsdərləri seçib göstərmişdir: **osmanlıca** - **özbəkçə** **qazaxca**

Azmaq-azdırmaq feili isə hər üç ləhcədə azdırmaq kimi işlənmişdir.

Müəllif məlum və məchul məsdərlərdən danışarkən də ətraflı elmi şərh verir və yenə də hər üç ləhcədən nümunələr

gətirir. Feillər bəhsində maraq doğuran bölmələrdən biri də tək (bəsit) qoşma, mürəkkəb məsdərlər bölümüdür. Bəsit məsdər tək bir kəlmədən ibarət olan məsdərdir (gətmək, gəlmək və s.). Mürəkkəb məsdər isə hər hansı bir məsdərin müştəglərindən biri ilə yaranan məsdərlərdir. Eynilə də feillərin də bu şəkildə iki yerə ayrıldığı söylenebilir.

İltizami (yəni, feilin şəkillərini ifadə edən forma) siğəsi (siğə yəni, qrammatikada zamanlara görə dəyişən feilin müxtəlif formalarından biri) adlı başlığa nəzər yetirdikdə, müəyyən sözlərin, məsələn, osmanlılarda yazayım, azərbaycanlılarda yazayım, qazaxlarda caza-yın kimi ifadə olunmasına rast gəlinir. Yazalar, yazasınız, yaza, yazsan ifadəsinin isə yalnız osmanlı variantı göstərilmişdir.

Feilin keçmiş zamanı bütün şəkilləri (mazi-ye nəqli, mazi-ye bəid və s.) ətraflı işlənmiş və yetərincə misallarla ifadə olunmuşdur.

Kitabda hərflərə uyğun olaraq da bölgü aparılmışdır, yəni hərfin səli və ya səssiz (sait və samit) olmasından asılı olaraq göstərilmişdir.

Beşinci hissə ədat haqqındadır. Ədatın tərifin müəllif belə söyləyir: "Kəndi başına, yalnız bulunduqda, bir mənə ifadə etməyibdə, başqa kəlmə ilə birlikdə bulunduğu surətdə bir mənə ifadə edən ləfzlərə "ədat" deyilir".

Ümumiyyətlə kitabda ədatlara çox yer ayrılmamışdır. Müəllif ədat barəsində ayrıca bir tədqiqat əsəri yazacağını vurğulayır.

Son olaraq onu söyləyə bilirik ki, Xalid Səidin "Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərifi" adlı əsəri gələcəkdə də türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik sahəsində tədqiqat aparın alimlərimiz üçün hər zaman dəyərli mənbə olaraq qalacaqdır.

Xalid Səid əsərini sonda belə ümumiləşdirir: "Ümumiyyətlə, türklərdə feilin siğələri çoxdur, biz burada əsas şəkil və nöqtələri göstərməyə ehtifa etdik, təfərrüatı girişmədik. Bu kitabçayı yazmaqdan əsas məqsədimiz, bu ləhcələrə vaqif olmayanlara bunların arasındakı sərəcə olan münasibəti qısa bir surətdə göstərmək idi. Zənnimizə görə buna tamamilə olmasa belə, qismən müvəffəq olduq. Bu kitabçayı biraz diqqətlə oxuyanlar üçün bu ləhcələrin sərəcə bir birinə pək yaxın olduqlarına dair qənaət hasil olacağından əminiz".

* * *

Xalid Səid Xocayevin ikinci mətbu kitabı 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" əsəridir. Professor Əziz Qubaydullin "yeni əlifbanın mübarizlərindən" adlandırdığı Xalid Səid Xocayevin "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" əsərinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Xalid Səid yoldaşın oxucularımıza təqdim edilməkdə olan əsəri bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu "Səyahətnamə" bir cəhətdən yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəketin ilk dövrünü göstərdiyindən türk-tatar xalqı tarixinin mühüm bir səhifəsidir. İkinci tərəfdən bu əsər ədəbiyyatımızda bu dövrdəki türk-tatar ziyalıların halət ruhiyyələrini göstərən birinci "xatirə-memuar"dır". Azərbaycan ədəbiyyatında janr etibarilə "səyahətnamələr" in azlığından şikayətlənən Əziz Qubaydullin göstərir ki, Azərbaycan türk ədəbiyyatında "səyahətnamələr" yoxdur demək mümkündür. Bunun üçün bu əsəri mətbuat meydanına çıxararaq Azərbaycan türk ədəbiyyatının hər iki növünə başlanğıc material veririk (Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, s. 3).